

ГЕНЕЗА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВознавства ЯК НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ В НІМЕЦЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.¹

О. КРЕСІН

*кандидат юридичних наук, доцент,
член-кореспондент*

*Міжнародної академії порівняльного права,
завідувач Центру порівняльного правознавства
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

1. Оцінка сучасного стану та перспектив розвитку будь-якої наукової дисципліни неможлива без осмислення її історії. Тривале нав'язування думки щодо пізнього походження, маргінального і невизнаного науковим співтовариством історичного розвитку порівняльного правознавства породжує думку про його слабкий науковий, ціннісний, практичний, освітній потенціал. А думка ця, у свою чергу, побудована на симбіозі апріорних уявлень про неприродність автономного існування юридичної компаративістики як наукової дисципліни, зрозумілому егоїзмі представників інших юридичних дисциплін, надзвичайно слабких знаннях історії порівняльного правознавства.

В одному з наших попередніх досліджень ми спробували визначити критерії осмислення генези порівняльного правознавства як наукової дисципліни [9]. Зокрема, ми звернули увагу на сутнісні, змістовні та формальні критерії. Ми зазначали, що слово «формальні» зовсім не применшує важливість певної групи критеріїв, а означає насамперед питання зовнішнього визнання порівняльного правознавства — на відміну від питань його внутрішньої еволюції. Ми свідомі нерозривного взаємного зв'язку між сутнісними, змістовними, формальними елементами у розвитку юридичної компаративістики. Одним із визначальних формальних критеріїв при вирішенні питання про час появи порівняльного правознавства є ознаки його інституціоналізації — появи спеціалізованих журналів, центрів його дослідження, його становлення як навчальної дисципліни. На нашу думку, попри важливість такої «інфраструктури» для розвитку будь-якої науки її поява не є необхідною умовою виникнення самої науки, але, безумовно, свідчить про те, що остання вже існує.

¹ В основу статті покладено виступ автора на Міжвузівському круглому столі «Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання» (м. Ірпінь, 18 січня 2013 р.), організованому Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Національним університетом Державної податкової служби України та Українською асоціацією порівняльного правознавства.

2. Цю статтю ми присвячуємо дослідженню обставин появи порівняльного правознавства як навчальної дисципліни у Німеччині. Воно побудоване на нововіднайденних матеріалах, які вперше вводяться в науковий обіг і за сучасного стану знань свідчать про те, що викладання юридичної компаративістики зародилося саме в німецьких університетах — і раніше, ніж прийнято вважати.

Дослідники вже звертали увагу на суттєве значення для розвитку порівняльного правознавства його становлення як навчальної дисципліни, проте вважалося, що це пов'язано із заснуванням 1831 р. кафедри загальної та філософської історії порівняльних законодавств у Колеж де Франс у Парижі. Зокрема, на цьому акцентували увагу Ф. Тарановський [15, 182, 195], В. Хуг [29, 1056–1062], Г. Гаттерідж [27, 13], Л.-Ж. Константинеско [7, 106, 122]. Найбільш виразно ця думка представлена у монографії сучасного російського вченого В. Лафітського: «Порівняльне правознавство у Франції... оформилося як самостійний науковий напрям і навчальна дисципліна у 1831 р.» [11, 68]. Водночас, наскільки нам відомо, рання історія викладання порівняльного правознавства в Німеччині предметом дослідження поки не була і, наскільки можна судити із спеціалізованих нарисів [30; 41], сучасним ученим (навіть німецьким) не відома.

3. Умови правового та інтелектуального розвитку німецьких держав початку ХІХ ст. виявилися сприятливими для розвитку порівняльно-правового компонента юридичної освіти. Ці держави, на нашу думку, слід розглядати як автономні політико-правові утворення, а не в телеологічному чи ідеологічному контексті — як частини єдиної Німеччини. Отже, маємо справу з окремими, хоча й багато у чому подібними, правовими системами. Раціональний чинник — економічні зв'язки, а також ідеологічний — свідомість національної, історичної та культурної єдності, певною мірою прагнення єдності політичної вимагали постійного порівняння правових систем цих країн та конструювання на цій основі загальнонімецького права.

Окрім того, з часів Реформації у німецьких державах співіснували як католицькі, так і протестантські громади. Церковне право цих конфесій регулювало суттєве коло правовідносин, для юриста було важливо знати його незалежно від його особистої конфесійної належності.

Але відображення суспільно-економічних та правових реалій у німецькій юридичній освіті відбулося не відразу. Зокрема, згідно з твердженням Ф. Савіньї, станом на 1814 р. у пруських університетах не викладалося навіть національне право — годі й говорити про порівняльно-правові дисципліни. Вчений наголошував на байдужості до цього питання в інтелектуальному середовищі країни [14, 199].

Водночас недавні реалії французької окупації та запровадження французького Цивільного кодексу (на думку Наполеона, це був крок до уніфікації права західних країн), дискусії (А. Тібо, Ф. Савіньї, П. Фейєрбаха та ін.) щодо наслідування французького досвіду кодифікації викликали безумовний інтерес до французького та іншого зарубіжного права, а також усвідомлення німецького права як цілісного і відмінного від інших феномена, який, знов-таки, міг бути уявлений лише на основі порівняльно-правових досліджень.

4. Цей процес у чомусь випереджався, а в чомусь відображався у працях німецьких мислителів. Важливим було нове бачення науки загалом і юридичної науки зокрема, яке стало результатом кантіанської філософії. І. Кант вираз-

но відокремив емпіричне (чуттєве) пізнання від метафізичного апріорного філософствування. Саме перше з них мало стати підставою формування сучасних наук. Предмети даються людині лише через спостереження, і лише потім вони мисляться розсудком і на основі цього виникають узагальнені поняття про ці предмети. «Будь-яке пізнання речей з одного лише чистого розсудку чи чистого розуму є одна лише видимість, й істина лише в досвіді» [5, 108–109, 155]. На основі цього І. Кант піддав системній критиці ідею природного права, відокремив позитивне право від моралі, юридичну науку — від етики [39, 844].

І. Кант не був послідовний у питанні щодо застосування цих підходів до суспільних наук, зокрема правознавства, а також вважав реальний (емпіричний) правовий стан — сферу розсудку — лише тимчасовим на шляху до права чистого розуму, але він закликав сприймати такий тимчасовий стан як даність: «Закони взагалі містять основу об'єктивної та практичної необхідності» [6, 9]. Саме на цій різниці між вимогами тимчасової раціональності та остаточної розумності тогочасні юристи-кантіанці засновували свою «філософію позитивного права» (Г. Гуго) — ідею самоцінності позитивного права, яке презюмується як розумне (навіть якщо не збігається з морально-етичними імперативами) та історично невинуватиме і має пізнаватися емпірично, а також заперечували або піддавали сумніву вчення про природне право [2, 273; 18, 125; 12, 271; 4, XX]. Так само для становлення ідеї національного права суттєве значення має визнання І. Кантом держави «моральною особистістю», засудження ним поширення права однієї держави на іншу як порушення її суспільного договору [6, 3, 7].

Як зазначав М. Рейманн, тогочасним юристам довелося вирішити принципові завдання — як здобувати і систематизувати емпіричні знання про право. І якщо в тому, що здобувати знання слід історично і порівняльно, представники двох основних напрямів німецької юридичної думки — історико-філософського та історичного — невдовзі погодилися, то в критеріях систематизації знань вони розійшлися. Водночас для обох шкіл цей критерій лежав поза правом: для історичної школи — в національній культурі, національному духові, для історико-філософського напряму — в загальнолюдській еволюції філософських принципів та ін.

Загалом ми погоджуємося з думкою сучасного вченого М. Рейманна про те, що нове посткантівське бачення юридичної науки можна вважати саме німецьким винаходом. І хоча «ця ідея (право є наукою. — О. К.) не була німецькою ані ексклюзивно, ані за походженням, але у ХІХ ст. німецькі вчені розвинули її більш системно, обговорювали її більш інтенсивно, витончили її вище, ніж будь-яка інша сучасна правова культура» [39, 837–838]. Звичайно, межі статті не дають змоги розглянути це твердження детальніше.

Важливим чинником у всіх цих процесах стала вища юридична освіта, надзвичайно для того часу розвинена у німецьких державах завдяки великій кількості університетів та академічній мобільності викладачів і студентів, а також інша юридична інфраструктура, в тому числі дедалі більша кількість спеціалізованих журналів і наукових товариств.

Ми проаналізували програми викладання на юридичних факультетах німецьких університетів 1825–1828 рр. [48, 106–121; 49, 239–254; 50, 375–398; та ін.] (з необхідними екскурсами від 1818 р. до 1848 р.), на основі чого можна відтво-

рити певний, хоч і неповний, «зріз» юридичної освіти в цій країні у відповідний час.

5. Насамперед слід зазначити, що у значній частині університетів продовжувало викладатися природне право (Гейдельберг, Лейпциг, Тюбінген, Гессен, Марбург, Бонн, Ерланген, Іена, Кенігсберг), існували й такі спеціальні курси, як природне приватне право (Фрейбург). Водночас немає підстав вважати, що під час викладання природне право розглядалося у старому розумінні як основа і мірило чинного права, а не як філософська система концепцій і понять (за Г. Гуго, П. Фейєрбахом та іншими вченими).

Про поступову трансформацію академічної дисципліни «природне право» у філософію права свідчать такі назви навчальних предметів у німецьких університетах: «Природне право у зв'язку з філософією чинного німецького приватного права» (Іенна), «Природне право і зокрема філософія позитивного права» (Вюрцбург), «Філософія права, яку часто називають природним правом» (Бреслау), «Природне і міжнародне право або філософська правова наука» (Лейпциг), «Природне і міжнародне право порівняно з позитивним правом: наука прав» (Лейпциг), «Природне право у зв'язку з т. зв. філософією позитивних прав» (Берлін), «Природне і міжнародне право» (Лейпциг, Кіль), «Історія природного права» (Бонн). У деяких університетах вже з'являються курси, які прямо називаються «Філософія права» (Вюрцбург), «Філософія [позитивних] прав» (Геттінген).

Не менш важливо для характеристики цих дисциплін і те, що значна їх частина викладалася на основі праці Г. Гуго «Підручник природного права як філософії позитивного права» (1789 р.). Г. Гуго, який перебував під значним впливом ідей І. Канта і Ш.-Л. Монтеск'є, виступив з послідовною критикою теорії природного права. У своїх підручниках та інших працях, починаючи з 1790-х років, він стверджував, що держава і право не походять від раціональних теорій, а є продуктом поступового розвитку окремих народів і у своїй еволюції залежать від цілої низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, є невід'ємною частиною історії та культури народів [12, 271]. Філософії природного права він фактично протиставив свою систему філософії позитивного права, згідно з якою будь-яке чинне право має сприйматися як факт [8, 104–105], у своєму походженні та співвідношенні з іншим правом, а не оцінюватися з точки зору абстрактних філософських побудов: «До нескінченних пар протилежних одна одній сил і поглядів, сукупна дія яких створює щось у природі чи в розумовій сфері, належать також філософія та позитивне право. Між тим як будь-яке філософствування засноване на дослідженні, на самостійній думці, на незалежності від чужих приписів, все юридичне є справою вивчення та пристосування до існуючого. Поєднання одного й іншого, філософія позитивного права, є розумне, засноване на поняттях пізнання того, що може бути правомірне...» [18, 125]. Як наголошує авторитетний американський учений М. Рейманн, саме Г. Гуго може вважатися автором першої концептуалізації науки позитивного права [39, 848–849].

У зв'язку з цим він піддав критиці також сприйняття римського права як практично позаісторичного феномену, *ratio scripta*, придатного для будь-якого народу на будь-якій стадії розвитку останнього, своєрідного замітника чи втілення природного права у сфері приватноправових відносин. Натомість він закликав вивчати римське право історично, як право Римської держави та її

«народу», чужий досвід, який може бути корисний, але не бездумно скопійований.

На його думку, правова дійсність має пізнаватися емпірично, зокрема шляхом історичного та порівняльного дослідження: «Реальний правовий стан, як ми кажемо, є емпіричним, залежним від часу і місця, окремим випадком, факти якого слід вивчати на основі власного і чужого досвіду, в історичному контексті (в повному розумінні цього слова)» [2, 274]. Г. Гуго наголосив на необхідності створення нової системи германського цивільного права [12, 271–272] — як національній правовій підсистемі.

Він чітко розрізняв виклад догматики чинного права, філософські побудови і «чисту» юридичну науку як систему знань, що будується на узагальненні емпіричних досліджень («наука, не заснована на досвіді, в реальному житті — ніщо», «правознавство — це самостійна галузь людського знання, яка, як і будь-яка інша, являє собою єдине ціле» [2, 276]). Водночас Г. Гуго наголошував, що право окремого народу не може стати предметом юридичної науки, на науковій безплідності його окремого розгляду, необхідності вивчення національного права у контексті зарубіжного правового досвіду [2, 276].

Усе це свідчить про те, що німецька юридична освіта дедалі більше починає спиратися не на метафізичні побудови (належне), а на вивчення позитивного права (дійсне).

6. Підтвердженням цього є й викладання у всіх німецьких університетах дисциплін енциклопедії та методології права (Бреслау, Лейпциг, Марбург, Бонн, Кенігсберг, Кіль); в інших університетах її предмет ще виразніший — енциклопедія чинного права (Геттінген, Галле, Ландсгут, Берлін, Ерланген, Росток, Тюбінген, Берлін), енциклопедія практичного правознавства та державознавства (Вюрцбург); або/та енциклопедії та методології правознавства (Гейдельберг, Тюбінген, Ієнна, Марбург, Росток, Гессен, Лейпциг, Берлін) чи юридичної енциклопедії та методології (Ієнна, Кенігсберг, Гессен, Росток, Гейдельберг, Ієнна, Марбург, Фрейбург). Здебільшого ці дисципліни викладалися на основі підручників ранніх позитивістів Н. Фалька або Г. Гуго.

При цьому слід зазначити, що у підручнику професора Кільського університету Нільса Нікласа Фалька «Енциклопедія права для використання у академічних лекціях» [25, 292–295]¹ проблематику юридичної компаративістики вже було інтегровано у вигляді окремого підрозділу «Пізнання зарубіжного права. Порівняльне правознавство»². При викладі він безпосередньо спирався насамперед на працю П. Фейєрбаха «Погляд на німецьке правознавство» 1810 р., «Цивілістичні трактати» А. Тібо 1814 р., статтю Ф. Савіньї «Голоси за і проти нової кодифікації» (1817 р.), свою статтю «Загальні роздуми щодо законодавства і юридичної науки» 1818 р., праці Пюттера, Блюнчлі, Варнкониґа, Філіпса, Брендела.

Вперше Н. Фальк, наскільки нам відомо, розглядав порівняльне правознавство у згаданій статті «Загальні роздуми щодо законодавства і юридичної науки» (1818 р.) як перспективну науку, але таку, що ще перебуває на стадії свого становлення [24, 77, 80, 87].

¹ Нам невідомо, чи відповідний матеріал було включено до попередніх видань цієї книги 1821, 1825, 1830 рр., але можемо припустити, що так, зважаючи на те, що праці, на які при цьому спирається автор, опубліковані до 1821 р., а відповідні ідеї висловлені Н. Фальком ще 1818 р.

² *vergleichende Jurisprudenz*. Всі згадані у статті автори вживають саме це словосполучення.

В «Енциклопедії права» Н. Фальк наголошував, що порівняльне правознавство є окремою юридичною наукою, завдяки якій можна здійснювати критичну оцінку національного права. Він вважав, що теоретичні конструкції у правознавстві мають створюватися саме на основі узагальнення порівняльним правознавством наднаціональних тенденцій у розвитку права. Порівняльне правознавство спрямоване не просто на накопичення інформації про зарубіжне право, а на пізнання сутності правових явищ. Він вказував на неприпустимість підпорядкування порівняльно-правових матеріалів апріорним схемам. Натомість, на його думку, саме порівняльне правознавство здатне визначити універсальні закони і стадії розвитку права [25, 292–295]. Отже, на думку Н. Фалька, увага дослідника має концентруватися на позитивному праві, його пізнання має бути емпіричним, порівняльне правознавство посідає одне з центральних місць у системі юридичних дисциплін, узагальнюючи правовий розвиток і заміщуючи будь-які апріорні теоретичні конструкції.

Певною мірою в ролі теорії приватного права виступали дисципліни з догми римського права, присутні у всіх навчальних програмах юридичних факультетів німецьких університетів.

7. Проявом «позитивізації» юридичної освіти стало й те, що у всіх університетах німецьких держав на юридичних факультетах поширилося викладання загальних і галузевих курсів із загальнонімецького права (незважаючи на існування автономних правових систем у кожній німецькій державі), побудованих на порівняльно-правовій основі.

Концептуальною підставою для таких курсів виступила ідея національного права. Багато у чому вона спирається на думки Ш.-Л. Монтеск'є, в другій половині XVIII ст. її розробляла так звана геттінгенська школа юристів, представниками якої були Й. Пюттер, Г. Гуго та інші вчені, присутня вона у працях І. Канта¹, Г. Гердера, Й. Гете, Й. Фіхте, П. Фейєрбаха. Але найбільший вплив на юристів, очевидно, вона справила після її розробки й оприлюднення у 1814–1815 рр. представниками двох конкуруючих шкіл німецької юридичної думки — історико-філософської та історичної — А. Тібо та Ф. Савіньї.

Зокрема, А. Тібо вказував на необхідність кодифікації німецького права, що сприятиме «звільненню від свавілля окремих урядів» німецьких держав, об'єднанню німецького народу, ефективності правореалізації, звільненню права від запозичених елементів (римського та канонічного права), які не відповідають потребам та менталітету німецької нації [16, 105, 106]. У зв'язку з останнім учений відкидав також можливість прямого запозичення і сучасного зарубіжного права (зокрема французького), а наполягав на необхідності покласти в основу кодифікації давні німецькі традиції, відображені в звичаєвому праві: «Просте Національне Зведення законів, виконане в Германському дусі з Германською силою» [16, 109–110]. Цінність національного права у баченні А. Тібо відображено в такому його висловлюванні: «Вже сама Єдність (кодексу для всієї Німеччини. — О. К.) була б безцінною. ...Адже однакові закони породжують однакові нрави і звичаї, і ця однаковість завжди справляла чарівний вплив на любов і відданість народу» [16, 113]. Значна частина цитованої праці А. Тібо присвячена засудженню партикуляризму в праві й перевагам загально-

¹ Зокрема, І. Кант називав національне право *jus civitatis*. Він наголошував, що «народи, у формі держав, можуть розглядатися як окремі особи». Див.: [6, 12, 19].

національної уніфікації останнього, яку він називає майбутнім «тріумфальним Творінням», «Святиною» [16, 124].

Ф. Савіньї так само засуджував рецепцію зарубіжного права (окрім римського права), порівнюючи її з раковою пухлиною, яка знищує націю [14, 128–129]. Характер права «властивий народу так само, як його мова, нрави, його устрій. Адже ці явища не мають відокремленого існування — вони є лише окремими силами та діями одного народу»; «органічний зв'язок права із сутністю та характером народу витримує випробування часом» [14, 131–132, 133; див. також: 13, 211–212]. Шляхом порівняльного вивчення права Австрії, Пруссії та інших германських земель він вважав за можливе «зробити цивільне право спільною справою нації та досягнути тим самим нового зміцнення її єдності».

Ф. Савіньї безпосередньо закликав до запровадження в університетах курсів із загальнонімецького права на порівняльній основі: «По-перше, тому що більшу частину прав земель можна зрозуміти лише шляхом порівняння й зведення їх до давніх національних коренів; по-друге, тому що вже все історичне окремих німецьких земель викликає природний інтерес усієї нації». Він наголошував на особливій ролі університетської освіти і науки у становленні національного права: «Прагнення до наукового обґрунтування не належить до національних потреб французів, зате належить до наших, і не можна нехтувати настільки вкоріненою потребою» [14, 201, 202, 207].

Фактично ідея цінності національного права та його єдності об'єднувала праці А. Тібо і Ф. Савіньї, така спільність поглядів ними визнавалася. Відмінності лежать в уявленні про спосіб досягнення цієї єдності — через усвідомлення історичності, тягlosti, органічності національного права, поступове відновлення чистоти його духу, часткову інкорпорацію судової практики та освіти, чи на основі критичного переосмислення, модернізації та кодифікації.

У всіх університетах німецьких держав у 1820-х років викладався курс німецького приватного права, у переважній більшості — курс історії німецької держави і права (у Галле, Гейдельберзі, Ієні, Ростокі, Фрейбурзі, Гессені, Берліні, Бонні, Бреслау та ін.). Поширеними були також курси з німецького державного (Кенігсберг, Фрейбург, Галле, Марбург, Берлін, Бонн, Росто́к, Тюбінген, Гейдельберг, Вюрцбург) і конституційного (Геттінген), ленного (Тюбінген, Фрейбург, Ландсгут, Лейпциг, Бонн, Ерланген, Ієнна, Геттінген), кримінального (Галле, Тюбінген, Гессен, Берлін, Бонн, Ерланген, Ієнна), цивільно-процесуального (Тюбінген, Вюрцбург, Бонн), кримінально-процесуального (Тюбінген, Ландсгут, Ерланген, Гейдельберг) права. Трапляються курси з німецького публічного (Тюбінген, Гессен), земельного (Геттінген, Кенігсберг), торгового і валютного (Тюбінген), сімейного (Лейпциг), заставного (Лейпциг, Тюбінген) права. У деяких університетах з'явилися узагальнюючі курси з позитивного права німецьких держав (Бреслау, Марбург), а також німецького звичаєвого права (Росто́к).

Отже, концепт національного права, запропонований на початку ХІХ ст. німецькими мислителями, втілювався у цілому комплексі порівняльно-правових інтегративних юридичних дисциплін, які зробили його наочним і всеохопним.

Натомість інша порівняльно-правова дисципліна, присутня (з певними відмінностями в назві) у програмах всіх юридичних факультетів, очевидно, не мала такого інтегративного характеру. Йдеться про курс чинного в німецьких

державках католицького та протестантського церковного права. У деяких університетах предмет такої дисципліни був ще ширшим і охоплював також інші країни. У Вюрцбурзькому університеті з 1825 р. читався курс «Церковне право ...зокрема його модифікації в різних християнських країнах», а в Університеті Бреслау в різні роки: «Канонічне і німецьке церковне право», «Церковне право християнських конфесій». Отже, можна стверджувати, що церковне право християнських конфесій (загальне чи в межах німецьких держав) стало однією з перших порівняльно-правових навчальних дисциплін у світі.

8. Логічно пов'язаними з «позитивізацією» юридичної науки й освіти та концептом національного права були вже згадана ідея Г. Гуго (та інших учених другої половини XVIII — початку XIX ст.) щодо цінності пізнання зарубіжного досвіду¹ та ідея порівняльного правознавства, розвинена П. Фейєрбахом².

У «Погляді на німецьке правознавство» (1810 р.) П. Фейєрбах звернув увагу на те, що німецька юридична наука вивчає лише німецьке право — сучасне або історичне, а також ті чужі елементи, що вже адаптовані до національного права (вчений з усією очевидністю мав на увазі правові елементи, запозичені з римського права). Натомість він стверджував, що саме пізнання зарубіжного правового досвіду дає можливість об'єктивно оцінити національне право та збагатити його [17, 286].

Учений вказував на дві «хибні протилежності» — теорію природного права та обмеженість наукових досліджень виключно національним правом, вважаючи, що їх подолання має вивести юридичну науку на правильний шлях [17, 288–289]. Руїнування фрагментованого, середньовічного за своїм характером німецького права та поява Цивільного кодексу Франції є викликами для німецької юридичної науки, відповіддю на які має стати відкритість до зарубіжного права та «взаємний обмін досвідом, відкриттями та думками» [17, 290–291].

Саме з потреби пізнання зарубіжного досвіду П. Фейєрбах перейшов до поняття «порівняльне правознавство» (він вжив словосполучення «*vergleichende Jurisprudenz*», що дослівно означає «порівняльна правова наука»). Він зазначав, що порівняння права різних народів у різні часи дає змогу пізнати сутність правових явищ, а на основі цього — сформуванню універсальної юридичної науки. Без порівняння із зарубіжним правом не можна пізнати особливості національного права («дух окремого законодавства») [17, 286].

П. Фейєрбах проголосив завданням юридичної науки «опис та історію всіх правових систем». Упорядкований на основі порівняння матеріал мав бути розглянутий із застосуванням філософсько-правового підходу для віднайдення та визначення загальних рис та єдиного змісту права [17, 287].

Значення порівняльних досліджень для розвитку права продемонстрував П. Фейєрбах під час створення проекту Баварського цивільного кодексу, а обґрунтував інший представник німецького історико-філософського напрямку юридичної думки А. Тібо, який 1814 р. закликав створити загальнонімецький цивільний кодекс на основі не лише національних традицій, а й їх порівняння із зарубіжними кодифікаціями [16, 126].

¹ Г. Гуго та І. Рейтемейер у 1785–1790 рр. запропонували «синхронічний» метод для впорядкування знань про право різних країн в одну історичну епоху. Див.: [3, 87].

² Про його порівняльно-правові ідеї див. наші дослідження: [10] та ін.

Наскільки нам відомо, першим на необхідності інтеграції порівняльно-правових підходів у викладанні юридичних дисциплін, спираючись на праці П. Фейєрбаха, наголосив доктор права Г. Генфе у праці «Щодо вивчення римського права» (1814 р.), опублікованій у Швейцарії [28, 39–42].

У 1815–1816 рр. ідею порівняльного та порівняльно-історичного пізнання права сприйняла й німецька історична школа в особі свого лідера Ф. Савіньї, який вказав на «успадкування ним ідеї порівняння права» від П. Фейєрбаха і закликав до впровадження порівняльно-правових курсів в університетах [40, 7–8; 38, 307; 3, 83]. Г. Гердер, Г. Гуго, Ф. Савіньї та інші мислителі сформувавши ідею включеності національного права до ширшої спільності германського права, що передбачало усвідомлення і порівняльно-правового вивчення відмінностей між германським, римським та інонаціональним правом¹.

Між іншим, на противагу скептичному ставленню пізніших дослідників до ролі історичної школи права в розвитку порівняльного правознавства, сучасники віддавали цьому належне. Наприклад, в анонімній рецензії на один з випусків «Журналу історичного правознавства» (видавався Ф. Савіньї), опублікованій 1818 р., вказувалося на порівняльно-правовий характер цього видання і на те, що історична школа перейняла ідею порівняльного правознавства від Й. Пюттера, П. Фейєрбаха і А. Тібо [47, 45].

У 1820-х роках у програмах німецьких університетів вже були присутні правознавчі курси, присвячені, зокрема, французькому цивільному (Вюрцбург, Гессен, Гейдельберг), цивільно-процесуальному (Вюрцбург, Бонн, Ерланген), кримінально-процесуальному (Ландсгут), торговому (Вюрцбург) праву, англійському (Берлін) та датському (Кіль) праву.

Поряд із ними з'явилися й бінарні порівняльні галузеві дисципліни: «Розвиток і порівняння основних моментів французького і саксонського цивільного процесів» (Лейпциг), «Курс римського і німецького приватного права» (Фрейбург), «Кодекс Наполеона і земельне право Бадена» (Фрейбург), «Німецьке приватне право з включенням німецького і французького торгового і обмінного права» (Гейдельберг), «Загальний німецький кримінальний процес... з включенням французького кримінального процесу» (Гейдельберг), «Кримінальний процес з роздумами щодо французького права» (Марбург), «Римське і сучасне спадкове право» (Лейпциг), «Французьке право у порівнянні з пруським земельним правом» (Бонн), «Німецьке і французьке кримінальне право» (Гейдельберг).

Але особливо, на нашу думку, слід відзначити появу порівняльно-правових галузевих дисциплін, присвячених загальному державному (Марбург, Гейдельберг, Фрейбург) та загальному кримінальному (Кенігсберг) праву, а також праворегіональнознавчої дисципліни «Історія нордичного права» (Кіль). У межах цих дисциплін з'явилася можливість для пізнання наднаціональних тенденцій у розвитку права та окремих його галузей, розвитку порівняльно-типологічного підходу до вивчення позитивного права. Між іншим назва останньої з названих дисциплін може свідчити про ранню типологізацію правових систем скандинавських країн.

¹ Ф. Савіньї та К. Ейхгорн 1815 р. вперше запропонували регіональний напрям порівняльно-правових досліджень — у межах германських народів. Див.: [1, 45].

Прикладом позиції німецьких учених щодо необхідності розвитку галузевих порівняльно-правових навчальних дисциплін є праця Г. Вебера «Щодо вивчення правознавства і зокрема науки кримінального права» (1825 р.) [45, 27–28]. До речі, прикладом схвального сприйняття таких ідей стала анонімна рецензія на цю книгу в німецькому журналі «Новий архів кримінального права» (1826 р.) [21, 364].

Найбільш чітко і недвозначно визначені як порівняльні дисципліни у програмах німецьких університетів «Порівняльне правознавство» та «Порівняльна історія права»/«Загальна порівняльна історія права». Хронологічно першою, у 1818 р., з'явилася навчальна дисципліна «Загальна порівняльна історія права» (*Vergleichende Rechtsgeschichte, Allgemeine vergleichende Rechtsgeschichte*) — у Вюрцбурзькому університеті. Її викладав професор С. Брендел [35, 140]¹. У 1820 р. зазначається, що ця дисципліна викладається без підручника [36, 162]. Цей курс викладався до 1832 р., коли С. Брендел залишив викладання.

Принаймні з 1820 р. ця дисципліна стала чередуватися через семестр з дисципліною «Порівняння історичного розвитку правових норм у найвідоміших народів, з особливим наголосом на римському і німецькому праві», яку читав той самий С. Брендел теж без підручника, «за своїми нотатками», п'ять разів (загалом 8–9 годин) на тиждень [37, 724] (у зимовому півріччі 1822–1823 рр. у назві курсу С. Брендела німецьке право не фігурувало, а також зазначалося, що професор використовує у викладі «Історію римського права та юридичні старожитності» А. Швеппе (Геттінген, 1822 [42]) [31, 926; 48, 120–121; 49; 51, 225]. Принаймні з 1822 р. у руслі цієї загальної дисципліни поряд з курсом «Загальна порівняльна історія права» свій курс «Право стародавніх [народів], особливо греків і римлян, його вплив на світову історію, природу [юридичної] науки і нинішній стан права» у Вюрцбурзькому університеті читав професор К. Кукумус², як зазначалося — тричі на тиждень [34, 451; 32, 590].

Відомо також, що курс «Загальна порівняльна історія права» викладався також у 1820–1821 рр. у Фрейбурзькому університеті професором Й. Хорнтхолом³ — «за власним планом» п'ять разів (8–9 годин) на тиждень. Паралельно він викладав «Історію європейських конституцій» [20, 209].

Нарешті, найважливішими у контексті нашого дослідження є навчальні дисципліни, присвячені загальній частині порівняльного правознавства — його

¹ Це перша відома нам згадка поняття «порівняльна історія права» не лише в Німеччині, а й у світі загалом. Див. також: [32, 590; 33, 726; 51, 225]. С. Брендел (*S. Brendel*) народився 8 вересня 1782 р. у Карлштадті-на-Майні. 1812 р. закінчив Ландсгутський університет. З 1817 р. — приват-доцент Гейдельберзького університету, з 1818 до 1832 р. — професор Вюрцбурзького університету, у 1832–1834 рр. — на суддівській роботі. Помер 31 грудня 1844 р. Праці: «Тези до дискусії про галузі загального і спеціального законодавства» (1812 р.), «Історія змісту і значення національного представництва» (1817 р.), «Підручник з католицького та протестантського церковного права» (1823 р.) та ін.

² Конрад фон Кукумус (*Konrad von Kukumus*) народився 20 січня 1792 р. у м. Майнці. Закінчив юридичний факультет Вюрцбурзького університету 1813 р. 1818 р. одержав ступінь доктора права. З 1821 р. — професор, згодом — ректор Вюрцбурзького університету. Був депутатом Баварського ландтагу. З 1832 р. — на суддівській роботі. У 1848 р. був заступником голови Національних зборів у Франкфурті-на-Майні. Помер 23 лютого 1861 р. у Мюнхені. Автор праць з державного та кримінального права.

³ Йоган Петер фон Хорнтхол (*Johann Peter von Hornthal*) народився у м. Бамберг 4 грудня 1794 р. Навчався на юридичних факультетах Ландсгутського, Вюрцбурзького, Геттінгенського університетів. У 1819–1825 рр. — доцент, професор Фрейбурзького університету. З 1825 р. — адвокат у Бамберзі, з 1836 р. — депутат Баварського ландтагу. Помер 26 січня 1864 р. у Бамберзі. Автор праць з державного права та судоустрою.

філософії, теорії, методології. Зокрема, у 1727–1728 і 1828–1829 навчальних роках в Університеті Галле професор Ф. Блюм¹ читав курс «Порівняльне правознавство» [48, 108–109; 52, 100–101, 104], а у 1829–1830 навчальному році — «Філософія права та порівняльне правознавство» [53, 219]. Окрім порівняльного правознавства, Ф. Блюм також викладав «Енциклопедію всіх прав» (за підручником Г. Гуго), низку курсів з римського права, церковне право. Відомо також, що у 1847–1848 рр. він у Рейнському університеті ім. Фрідріха-Вільгельма (м. Бонн) читав курс «Вибрані проблеми (дослівно — розділи. — О. К.) порівняльного правознавства» [19; 44].

На жаль, програма викладання та тексти лекцій Ф. Блюма з порівняльного правознавства для нас недоступні. Водночас погляди вченого у цій сфері певною мірою відображено в його працях.

Зокрема, у «Нарисі пандектного права: огляд джерел» (1829 р.) він зазначав, що римське право має велике значення для формування концептуальних засад юридичної науки, але не може підміняти останні — вони формуються спільно енциклопедією права та порівняльним правознавством [22, VII].

У іншій праці — огляді книг з англійського права (1830 р.) — Ф. Блюм вказував на те, що римське право втратило значення загального права європейських країн з поступовим розвитком національного та партикулярного права. Але спроби замінити його апіорними конструкціями природного права не матимуть успіху, вони показали свою безсилість на тлі урізноманітнення європейського правового розвитку: «Зрештою, коли для більшості юристів ідея природного права вже перестає бути переконливою, або не задовольняє зовсім, усе йде до того, що, навіть маючи різне законодавство, єдність науки про право можна зберегти, якщо мати до нього спільний підхід» [23, 374]².

Ф. Блюм звертав увагу на засоби забезпечення єдності права у Британській імперії — через єдність судової практики. Вчений вважав, що за допомогою наукового узагальнення судової практики європейських країн можна врівноважити і фрагментацію знання про європейське право, пізнати відчутну схожість, спорідненість правових систем континенту, створити нову загальну юридичну науку, здатну пояснити процеси правового розвитку. Цікаво, що до вчених, на

¹ Фрідріх Блюм (*Friedrich Bluhme (Blume)*) народився 29 червня 1797 р. у Гамбурзі. Він навчався в Геттінгенському, Берлінському, Ієнському університетах. Значний вплив на формування його світогляду як ученого-юриста справили лекції Г. Гуго і Ф. Савіньї. З останнім Ф. Блюм згодом мав дружні стосунки і обширне листування, за його порадою зайнявся дослідженням римського права, друкувався в його «Журналі історичного правознавства». 1820 р. у Ієні він захистив дисертацію на ступінь доктора права, присвячену Дигестам (*«Dissertatio de geminatis et similibus quae in Digestis inveniuntur capitibus»*). З 1820 р. Ф. Блюм зайнявся адвокатською діяльністю в Гамбурзі, але за наполяганням Г. Гуго і Ф. Савіньї повернувся до науки. Протягом 1821–1823 рр. перебував у Італії з метою пошуків пам'яток римського права в бібліотеках. З 1823 р. став ад'юнкт-професором (з 1825—професором) в Університеті Галле, а з 1831 р. — у Геттінгенському університеті. З 1833 р. — суддя апеляційного суду в Любеку. З 1843 р. повернувся до викладання як професор Рейнського університету (Бонн). Помер 5 вересня 1874 р. у Бонні. Першовідкривач і упорядник низки публікацій пам'яток стародавнього германського і римського права, в тому числі «Колекція канонічного, Мойсеєвого і римського права» (1833 р.). Автор праць: «Огляд джерел чинного німецького права» (1863 р.), «Система чинного німецького кримінального та кримінально-процесуального права» (1854 р.), «Система чинного німецького приватного права» (1850 р.), «Система чинного німецького церковного права» (1868 р.), «Церковне право іудейських та християнських мешканців Німеччини» (1826 р.), «Енциклопедія чинного німецького права» (1847–1858, у трьох томах), «Три нариси з історії німецького права» (1871 р.) та ін.

² Переклад цитати О. Шаблій.

підходи яких при цьому можна спертися, Ф. Блюм зараховує, зокрема, Ф. Савінії, Г. Гуго, Е. Лермін'є [23, 373–374].

Попри впевненість Ф. Блюма у занепаді ідеї природного права і новому — не засадничому, а, скажімо, партикулярному, баченні науки римського права, слід зазначити, що такі погляди поділяли не всі тогочасні німецькі вчені. Показовим є відгук на згадану оглядову статтю Ф. Блюма анонімного автора під назвою «Щодо природного права» (1831 р.). Автор, зокрема, проголошує: «Зрештою, помилково було б і припустити, що на руїнах природного права могла б вирости якась спільна основа у підході до права — наприклад, якби захотілося дослідити, що саме є спільним та спорідненим для окремих систем права і спробувати об'єднати їх знову, виходячи з більш високих позицій. Кожен, хто уважно стежить за історичним розвитком правознавства, знає, що таке прагнення, яке особливо добре проявляється у зовсім новій науці порівняльного правознавства, є лише плодом наукового осягнення природного права. І тому факту, що до цього плоду природного права, яке поширюється на позитивне право, приєднуються і цивілісти, чи буде хтось дивуватися або не радітиме? — Однак вони не мають права твердити, що це плід їхньої праці» [43, 508]¹.

Також відомо, що у 1727–1728 і 1828–1829 навчальних роках у Ерлангенському університеті професор К. Вендт² читав курс «Принципи порівняльного правознавства» латинською мовою [48, 108–109; 52, 100–101, 104]. На жаль, про зміст цього курсу та покладені в його основу ідеї нічого не відомо. Але характерно, що свою книгу «Нарис порівняльного викладу кримінального права...» (1825 р.) — очевидно, перший у світі посібник з галузевої порівняльно-правової дисципліни — К. Вендт розпочав так: «Значення порівняльного правознавства вже давно визнане. Це стосується не лише наукових досліджень, а й судової практики й особливо правотворчості» [46, III]. У самій назві книги зазначається, що відповідний курс може сприяти ревізії Кримінального кодексу Баварії. Анонімний рецензент цієї книги, погоджуючись з великим значенням науки порівняльного правознавства, водночас докоряв К. Вендту в тому, що він вважає останнє інструментом для запозичення зарубіжних правових норм у сфері кримінального права [26, 95].

Зважаючи на те, що викладання порівняльних дисциплін у цей історичний період взагалі в науковій літературі (в тому числі німецькій) не згадується, можемо припустити, що саме Ф. Блюма і К. Вендта можна вважати першими викладачами порівняльного правознавства у світі.

Формулювати висновки до нашого дослідження досить складно — принаймні з двох причин. По-перше, маємо справу із значною масою нововідкри-

¹ Переклад цитати О. Шаблій.

² Крістіан Ернст фон Вендт (*Christian Ernst von Wendt*) народився 26 травня 1778 р. в Ерлангені. Вивчав філософію, камеральні та юридичні науки в Ерлангенському та Геттінгенському університетах, 1798 р. отримав ступінь магістра філософії, 1824 р. — доктора права в Ерлангенському університеті. З 1800 р. — практикант камеральних наук, з 1803 — на державній службі. З 1819 р. — екстраординарний професор кримінального права Ерлангенського університету. 1824 р. заснував у цьому закладі Інститут приватної юридичної практики. 1834 р. пішов у відставку. Помер 26 травня 1842 р. у Шарлоттенхолі. Автор праць: «Нарис порівняльного викладу кримінального права» (1825 р.), «Афінська політія» (1797 р.) та ін.

того матеріалу, який досі ніким не узагальнювався, а отже, перебуваємо в постійному діалозі з самим собою, не маємо змоги на щось спертися, з чимось звіритися. По-друге, певною мірою постійне розширення масиву віднайденого матеріалу продукує результати, які не збігаються з первинною авторською гіпотезою, диктує динаміку зміни наших поглядів на предмет дослідження і відповідно характер узагальнень. Тому припускаємо, що будь-які висновки в цьому випадку мають тимчасовий, неостаточний характер.

На нашу думку, можна говорити про глибинну компаративізацію німецької юридичної освіти у 1810–1820-х роках. Її передумови мали як об'єктивний (практична необхідність реагувати на суттєві політико-правові зміни в німецьких державах), так і суб'єктивний (розвиток філософської та юридичної думки) характер. Щодо останнього вважаємо найважливішими: 1) формування нового бачення юридичної науки як системи знань про позитивне право; 2) вчення про націю як основний суб'єкт правового розвитку та національне право як основний об'єкт такого розвитку і водночас головний предмет розгляду юридичної науки; 3) ідею про емпіричне пізнання як основний спосіб набуття знання про право, історичний та порівняльний методи такого пізнання; 4) наявність у німецьких державах надзвичайно розвиненої науково-освітньої юридичної інфраструктури (значна кількість університетів, система академічної мобільності студентів та викладачів, наукові журнали, товариства та ін.).

Із значною мірою вірогідності припускаємо, що поштовхом до суттєвих змін у вищій юридичній освіті німецьких держав стало поступове формування двох впливових напрямів юридичної думки — історичного та історико-філософського (останній, у свою чергу, може бути представлено також у вигляді різних шкіл юридичної думки, насамперед кантіанської та гегельянської), представлених університетськими професорами, а також публічна полеміка між ними. Незважаючи на значні відмінності між поглядами представників цих шкіл, ми переконані, що їх засадничою основою став позитивізм, який, поєднуючись з, так би мовити, «юридичним націоналізмом» в умовах існування значної кількості німецьких держав, породжував компаративістський підхід до дослідження та викладання права.

Вважаємо, що взаємопов'язані позитивізація і компаративізація німецької вищої юридичної освіти у 1810–1820-х роках виявилися насамперед у: 1) сутнісному і змістовному перетворенні дисципліни природного права на філософію (позитивного) права; 2) узагальненні й трансформації знання догматики чинного права в систему знань і дисципліну «енциклопедія (чинного) права», яка стала також «яслами» для нових юридичних наукових дисциплін у процесі поступової диференціації правознавства; 3) формуванні комплексу дисциплін порівняльно-правового характеру, присвячених загальнонімецькому світському і церковному праву та його історії; 4) зміні підходу до розуміння та викладання римського права — вже не як ідеального комплексу принципів та норм, а позитивного феномену, який має вивчатися в історичному та порівняльному аспектах (останнє вимагає детальнішої розробки); 5) виникненні комплексу дисциплін, присвячених порівняльно-правовому пізнанню зарубіжного права: а) порівняльного правознавства; б) порівняльної історії права; в-г) загальних і галузевих порівняльних правознавчих; д) праворегіональних; е–є) бінарних і загальних галузевих порівняльно-правових дисциплін.

«Вінцем» компаративізації німецької вищої юридичної освіти в цей час стала поява комплексу порівняльно-правових дисциплін, в основі яких — поширена і достатньою мірою визнана ідея порівняльного правознавства як відносно самостійної юридичної науки/юридичної наукової дисципліни. Можна виокремити два підходи до викладання загального порівняльного правознавства. Перший представлений Н. Фальком, який у 1810-х роках вважав, що порівняльне право перебуває на етапі становлення, і (вірогідно, саме через це) інтегрував його до дисципліни «енциклопедія права». Припускаємо, що цей підхід був сприйнятий значною частиною викладачів, адже за підручником Н. Фалька енциклопедія права викладалася у великій кількості університетів. Другий підхід представлено Ф. Блюмом і К. Вендтом, які 1827 р. перетворили загальну частину порівняльного правознавства на самостійну навчальну дисципліну. Дотичною, теоретично і методологічно близькою до порівняльного правознавства (особливо зважаючи на домінування історичного та історико-філософського напрямів юридичної думки) навчальною дисципліною стала порівняльна історія права, яка сформувалася як самостійна ще раніше — починаючи з 1818 р. — завдяки зусиллям С. Брендела, Й. Хорнтхола та інших професорів.

На основі нашого дослідження можемо стверджувати, що суттєва компаративізація вищої юридичної освіти в німецьких державах у 1810–1820-х роках є переконливим свідченням динамічності розвитку порівняльного правознавства в цей час та зростання його визнання у наукових колах. Цей процес відбувався раніше і значно масштабніше, ніж досі було прийнято вважати. І, звичайно, це актуалізує подальші наукові розробки в цій сфері в руслі розвитку такого напряму досліджень, як історія порівняльного правознавства.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. фон Гирке О. Историческая школа права и германисты // фон Савиньи Ф. К. Система современного римского права / пер. с нем. Г. Жигулина ; под ред. О. Кутеладзе, В. Зубаря. — М., 2011. — Т. I.
2. Гуго Г. Учебник по курсу цивилистики // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин. — М., 1999. — Т. III : Европа. Америка: XVII — XX вв.
3. фон Иеринг Р. Историческая школа юристов // фон Савиньи Ф. К. Система современного римского права / пер. с нем. Г. Жигулина ; под ред. О. Кутеладзе, В. Зубаря. — М., 2011. — Т. I.
4. Камаровский Л. А. От редактора // Кант И. Вечный мир. Философский очерк / пер. С. М. Роговина, Б. В. Чредина ; под ред. Л. А. Камаровского. — М., 1905.
5. Кант И. // Антология мировой философии : в 4 т. / редкол. : Н. С. Нарский (ред.-сост.) и др. — М., 1971. — Т. 3 : Буржуазная философия конца XVIII — первых двух третей XIX в.
6. Кант И. Вечный мир. Философский очерк / пер. С. М. Роговина, Б. В. Чредина ; под ред. Л. А. Камаровского. — М., 1905.
7. Константинеско Л.-Ж. Развитие сравнительного правоведения // Очерки сравнительного права / под ред. В. А. Туманова. — М., 1981.
8. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. — СПб., 1914.
9. Кресін О. В. Питання критеріїв при вивченні генези порівняльного правознавства // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. пр. / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка, М. Б. Бучка ; упоряд. О. В. Кресін. — К., 2010.
10. Кресін О. В. Формування теоретико-методологічних засад порівняльного правознавства у працях Пауля Йоганна Анзельма фон Фейербаха // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наук. пр. / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка, О. К. Маріна ; упоряд. О. В. Кресін, І. М. Ситар. — К., 2011.
11. Лафитский В. И. Сравнительное правоведение в образах права. — М., 2010. — Т. I.
12. Лысенко О. Л. Густав Гуго // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин. — М., 1999. — Т. III : Европа. Америка: XVII — XX вв.

13. фон Савиньи Ф. К. О предназначении «Журнала по исторической юриспруденции» // фон Савиньи Ф. К. Система современного римского права / пер. с нем. Г. Жигулина ; под ред. О. Кутеладзе, В. Зубаря. — М., 2011. — Т. I.
14. фон Савиньи Ф. К. О призвании нашего времени к законодательству и юриспруденции // фон Савиньи Ф. К. Система современного римского права / пер. с нем. Г. Жигулина ; под ред. О. Кутеладзе, В. Зубаря. — М., 2011. — Т. I.
15. Тарановский Ф. В. Сравнительное правоведение в конце XIX века // Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX–XX століть / за ред. О. В. Кресіна. — К., 2008.
16. Тибо А. О необходимости общего гражданского права для Германии // фон Савиньи Ф. К. Система современного римского права / пер. с нем. Г. Жигулина ; под ред. О. Кутеладзе, В. Зубаря. — М., 2011. — Т. I.
17. фон Фейербах П. Й. А. Погляд на німецьке правознавство / пер. О. А. Шаблій ; за наук. ред. О. В. Кресіна // Порівняльне правознавство. — 2012. — № 1–2.
18. Чичерин Б. Н. История политических учений. — 2-е изд., испр. — СПб., 2010. — Т. 3.
19. № 1083 Vorlesungen auf der rheinischen Friedrich-Wilhelms Universität zu Bonn im Wintersemester 1847/48 // Amts Blatt (Coblenz). — 8 September 1847 (№ 58).
20. Ankündigung der Vorlesungen, welche im Winterhalbenjahre 1820 — 1821 auf der Grossherzoglich — Badischen Albert-Ludwigus Universität zu Freiburg im Breisgau gehalten werden // Benlage zur Isis von Oken. — 1820. — No. 27.
21. Beurtheilung der neuesten criminalistischen Schriften [рецензія] // Neues archiv des criminalrechts. — Band 8. — Halle, 1826.
22. Bluhme F. Grundriß des Pandectenrechts: mit einem Quellenregister. — Halle, 1829.
23. Blume. Englisches recht [рецензія] // Allgemeine literatur-zeitung. — November 1830 (No. 207).
24. Falck N. Allgemeine Betrachtungen über Gesetzgebung und Rechtswissenschaft // Kieler blätter. — 1819. — Band 1.
25. Falck N. Juristische Encyclopädie auch zum Gebrauche bei akademischen Vorlesungen. 4 aufl. — Leipzig, 1839.
26. Grundriss zur vergleichenden Darstellung des Criminalrechts [рецензія] // Allgemeines Repertorium der neuesten in- und ausländischen Literatur für 1826. — Band I.
27. Gutteridge H. C. Comparative Law. An Introduction to the Comparative Method of Legal Study and Research. — Cambridge, 1946.
28. Henfe H. W. E. Ueber das Studium des Römischen Rechts. Rede, beym Antritte des Prorektorates am 2ten November 1814 // Litterarisches Archiv der Akademie zu Bern. — B. 4. — Bern, 1814.
29. Hug W. The History of Comparative Law // Harvard Law Review. — 1931–1932. — Vol. 45.
30. Kötz H. Comparative law in Germany today // Revue internationale de droit compare. — 1999. — No. 4.
31. Ordnung der Vorlesungen an der Königlichen Universität Würzburg für das Winter Semester 1822/23 // Regierung und Intelligenz-Blatt für das Königreich Baiern. — 11 September 1822.
32. Ordnung der Vorlesungen an der königlichen Universität Würzburg für das Sommer-Semester 1824 // Intelligenz-Blatt des Rheinkreises. — 15 May 1824 (No. 136).
33. Ordnung der Vorlesungen an der Königlichen Universität Würzburg für das Winter Semester 1825/1826 // Regierung und Intelligenz-Blatt für das Königlichen Baiern. — 8 October 1825.
34. Ordnung der Vorlesungen an der Königlichen Universität Würzburg für das Sommer-Semester 1822 // Regierung und Intelligenz-Blatt für das Königlichen Baiern. — 17 April 1822.
35. Ordnung der Vorlesungen an der Königlichen Universität zu Würzburg für das Sommer-Semester 1818 // Intelligenzblatt der Jenaischen Allgem. Literatur-Zeitung. — Februar 1818.
36. Ordnung der Vorlesungen an der Königlichen Universität zu Würzburg für das Sommer Semester 1820 // Allgemeines Intelligenz-Blatt für da Königlichen Baiern. — 22 März 1820.
37. Ordnung der Vorlesungen an der Königlichen Universität zu Würzburg, für das Winter Semester 1820/1821 // Allgemeines Intelligenz-Blatt für da Königlichen Baiern. — 2 September 1820.
38. Radbruch G. Anselme Feuerbach precursor du droit comparé // Radbruch G. Gesamtausgabe / Hrsg. von A. Kaufmann. — Bd. 6 / bearb. von G. Haney. — Heidelberg, 1997.
39. Reimann M. Nineteenth Century German Legal Science // Boston College Law Review. — 1990. — Vol. 31.
40. von Savigny F. K. Stimmen für und wider neue Gesetzbücher // Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft. — 1816. — Band 3.
41. Schwenger I. Development of comparative law in Germany, Switzerland, and Austria / The Oxford handbook of comparative law / ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. — New York, 2006.
42. Schweppe A. Römische Rechtsgeschichte und Rechtsaltertümer: mit erster vollständiger Rücksicht auf Gajus und die Vaticanischen Fragmente. — Göttingen, 1822.
43. Ueber das Naturrecht [рецензія] // Blätter für literarische Unterhaltung. — 26 April 1831 (Nr. 116).
44. Vorlesungen auf der Rheinischen Friedrich Wilhelms universität zu Bonn im Winterhalbjahr 1847/48. — Bonn, 1847.

45. *von Weber H. B.* Ueber das Studium der Rechtswissenschaft und insbesondere der Strafrechtswissenschaft — Tübingen, 1825.
46. *von Wendt C. E.* Grundriss zur vergleichenden Darstellung des Criminalrechts u. s. w. Als Repertorium für acad. Studium, gerichtliche Praxis und Revision der Gesetzgebung, entworfen und in Verbindung mit einigen Mitgliedern des juristisch — praktischen Instituts bearbeitet und herausgegeben. — Nürnberg, 1825.
47. *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft.* Band 3. Heft 1 [рецензія] // Heidelberg Jahrbücher der Literatur. — Band 11. — Heidelberg, 1818.
48. *Zusammenstellung der Verzeichnisse der juristischen Vorlesungen auf den deutschen Universitäten im Winterhalbjahre 1827/28* // Jahrbücher der gesamten deutschen juristischen Literatur. — 1828. — Band 7.
49. *Zusammenstellung der Verzeichnisse der Juristischen Vorlesungen auf sämtlichen deutschen Universitäten im Winterhalbjahr 1825/1826* // Jahrbücher der gesamten deutschen juristischen Literatur. — 1826. — Band 1.
50. *Zusammenstellung der Verzeichnisse der juristischen Vorlesungen auf sämtlichen deutschen Universitäten im Sommerhalbjahr 1826* // Jahrbücher der gesamten deutschen juristischen Literatur. — 1826. — Band 1.
51. *Zusammenstellung der Verzeichnisse der juristischen Vorlesungen auf den deutschen Universitäten im Winterhalbjahre 1831–1832* // Jahrbücher der gesamten deutschen juristischen Literatur. — 1831. — Band 17.
52. *Zusammenstellung der Verzeichnisse der juristischen Vorlesungen auf den deutschen Universitäten im Winterhalbjahre 1828–1829* // Jahrbücher der gesamten deutschen juristischen Literatur. — Band 9. — Erlangen, 1828.
53. *Zusammenstellung der Verzeichnisse der juristischen Vorlesungen auf den deutschen Universitäten im Winterhalbjahre 1829/30* // Jahrbücher der gesamten deutschen juristischen Literatur. — Band 12. — Erlangen, 1829.

Кресін О. В. Генеза порівняльного правознавства як навчальної дисципліни в німецьких університетах у першій половині XIX ст.

Анотація. На основі віднайдених і повернутих до наукового обігу матеріалів здійснено дослідження трансформації вищої юридичної освіти в німецьких державах у 1810–1820-х роках. Автор стверджує, що її суб'єктивними передумовами стали: формування нового бачення юридичної науки як системи знань про позитивне право; вчення про націю як основний суб'єкт правового розвитку та національне право як основний об'єкт такого розвитку і водночас головний предмет розгляду юридичної науки; ідея про емпіричне пізнання як основний спосіб набуття знання про право, історичний та порівняльний методи такого пізнання; наявність у німецьких державах надзвичайно розвиненої науково-освітньої юридичної інфраструктури. Автор припускає, що поштовхом до цього стало формування історичного та історико-філософського напрямів юридичної думки, а також полеміка між ними. Їх засадничою основою став позитивізм, який, поєднуючись з «юридичним націоналізмом», у тогочасних умовах породжував компаративістський підхід до дослідження та викладання права.

Автор аналізує викладання низки навчальних дисциплін на юридичних факультетах німецьких університетів у контексті принципів та ідей, що лежали в їх основі. На основі цього він доходить висновку, що взаємопов'язані позитивізація і компаративізація німецької вищої юридичної освіти у 1810–1820-х роках виявилися насамперед у: 1) сутнісному і змістовному перетворенні дисципліни природного права на філософію (позитивного) права; 2) узагальненні й трансформації знання догматики чинного права в систему знань і дисципліну «енциклопедія (чинного) права»; 3) формуванні комплексу дисциплін порівняльно-правового характеру, присвячених загальнонімецькому світському і церковному праву та його історії; 4) викладанні римського права як позитивного феномену, який має вивчатися в історичному та порівняльному аспектах; 5) виникненні комплексу дисциплін, присвячених порівняльно-правовому пізнанню зарубіжного права. В основі останнього лежала ідея порівняльного правознавства як відносно самостійної юридичної науки. Виокремлюються два підходи до викладання порівняльного правознавства — у межах енциклопедії права та як самостійної дисципліни (з 1827 р.). Також наголошується на зв'язку цієї дисципліни з порівняльною історією права, яка, як встановив автор, почала викладатися з 1818 р.

На думку автора, компаративізація вищої юридичної освіти в німецьких державах у 1810–1820-х роках є переконливим свідченням динамічності розвитку порівняльного правознавства в той час та зростання його визнання у наукових колах.

Ключові слова: порівняльне правознавство, компаративізація освіти, ранній позитивізм, історична школа права, історико-філософський напрям у правознавстві, юридичний націоналізм, енциклопедія права, філософія права.

Кресин А. В. Генезис сравнительного правоведения как учебной дисциплины в немецких университетах в первой половине XIX в.

Аннотация. На основе найденных и возвращенных в научный оборот материалов проведено исследование трансформации высшего юридического образования в немецких государствах в 1810–1820-х годах. Автор утверждает, что ее субъективными предпосылками стали: формирование нового видения юридической науки как системы знаний о позитивном праве; учение о нации как основном субъекте правового развития, национальном праве как основном объекте такого развития и одновременно главным предмете рассмотрения юридической науки; идея об эмпирическом познании как основном способе приобретения знания о праве, историческом и сравнительном методах такого познания; наличие в германских государствах чрезвычайно развитой научно-образовательной юридической инфраструктуры.

Автор предполагает, что толчком к этому стало формирование исторического и историко-философского направлений юридической мысли, а также полемика между ними. Их основополагающей основой стал позитивизм, который, соединяясь с «юридическим национализмом», в условиях того времени породил компаративистский подход к исследованию и преподаванию права.

Автор анализирует преподавание ряда учебных дисциплин на юридических факультетах немецких университетов в контексте принципов и идей, лежащих в их основе. На основе этого он делает вывод, что взаимосвязанные позитивизация и компаративизация немецкого высшего юридического образования в 1810–1820-х годах проявились прежде всего в: 1) сущностном и содержательном преобразовании дисциплины естественного права в философию (позитивного) права; 2) обобщении и трансформации знания догматики действующего права в систему знаний и дисциплину «энциклопедия (действующего) права»; 3) формировании комплекса дисциплин сравнительно-правового характера, посвященных общему немецкому светскому и церковному праву и его истории; 4) преподавании римского права как положительного феномена, который должен изучаться в историческом и сравнительном аспектах; 5) возникновении комплекса дисциплин, посвященных сравнительно-правовому познанию зарубежного права. В основе последнего лежала идея сравнительного правоведения как относительно самостоятельной юридической науки. Выделяются два подхода к преподаванию сравнительного правоведения — в пределах энциклопедии права и как самостоятельной дисциплины (с 1827 г.). Также отмечается связь этой дисциплины со сравнительной историей права, которая, как установил автор, начала преподаваться с 1818 г.

По мнению автора, компаративизация высшего юридического образования в немецких государствах в 1810–1820-х годах является убедительным свидетельством динамичности развития сравнительного правоведения в это время и роста его признания в научных кругах.

Ключевые слова: сравнительное правоведение, компаративизация образования, ранний позитивизм, историческая школа права, историко-философское направление в правоведении, юридический национализм, энциклопедия права, философия права.

Kresin O. Genesis of Comparative Jurisprudence as Educational Discipline at German Universities in the First Half of the 19th Century

Summary. The author analyses the transformation of higher legal education in the German states in 1810–1820's. He argues that its subjective assumptions were made: the formation of a new vision of legal science as a system of knowledge of positive law; the doctrine of the nation as the main subject of legal development, national law as the main object of this development and at the same time the main subject matter of legal science; the idea of empirical knowledge as the main way of acquiring knowledge about the law, historical and comparative methods of such knowledge; the presence in German states of extremely advanced legal research and education infrastructure. The author suggests that the impetus for this was the formation of the historical and historical-philosophical directions of legal thought so as their debates. They had the founding basis of positivism, which, combined with the «legal nationalism» in that terms generated comparative approach to the study and teaching of law.

The author analyzes the teaching of courses on the law faculties of German universities in the context of the principles and ideas that lay in their basis. From this he concludes that German higher legal education interconnected positivism and comparativism in 1810–1820's showed themselves primarily in: 1) essentially and meaningful transformation of the discipline of natural law into philosophy of (positive) law; 2) synthesis and transformation of doctrinal knowledge on law in the system of knowledge and discipline «Encyclopedia of (current) law»; 3) formation of complex of comparative legal disciplines devoted to all-German secular and canon law and its history; 4) the teaching of Roman law as a positive phenomenon that should be studied in historical and comparative aspects; 5) the complex of disciplines occurrence devoted to comparative legal knowledge of foreign law. The basis of the latter was the idea of comparative jurisprudence as a relatively independent legal science. Identified are two approaches to the teaching of comparative jurisprudence — within encyclopedia of law and as an independent discipline (since 1827). Also emphasizes the connection of the latter to the discipline of comparative history of law, which, as author showed, had been taught since 1818.

According to the author, higher legal education in the German states in 1810–1820's comparativization is compelling evidence of dynamic development of comparative jurisprudence at this time, and increase its acceptance in scientific circles.

Key words: comparative jurisprudence, comparative law, comparativization of education, early positivism, the historical school of law, historical-philosophical direction in jurisprudence, legal nationalism, encyclopedia of law, philosophy of law.

Книжкова полиця

Кресин А. В., Саломатин А. Ю. Сравнительное правоведение : учеб.-метод. пособие : в 2 ч. — Ч. 2 : Динамика развития сравнительного правоведения. — Пенза : Изд-во ПГУ, 2013. — 96 с.

Розглянуто ключові моменти в розвитку дисципліни «Порівняльне правознавство».

Навчально-методичний посібник підготовлено міжнародним колективом авторів, що представляють російську та українську школи порівняльного правознавства. Видання призначене для вивчення цієї дисципліни в магістратурі за напрямом «Юриспруденція».

